

megfigyelők által rájuk alkalmazott megnevezések nem estek egybe. Ráadásul a velük azonos államban élő többségi vagy egyszerűen fejlettebb népesség (magyarok, németek stb.) egyéb alternatív megnevezéseket is használhatott.³⁷

2. A szlovák „nemzeti ébredés” belső feltételei

A felföldi szlovákok belső állapota, induló helyzete

A polgárosodás és „nemzeti ébredés” hajnalán a soknemzetiségű Magyar Királyságban a magyarság csupán relatív többséggel bírt: száma a 19. század elején a megközelítőleg 8 milliós össznépességből (Erdély nélkül) 3,4 milliót tett ki (42%). Az 1787. évi összeírás szerint az összlakosság kb. 20%-a, 1 953 000 ember a Felföldön élt. A szlovákok száma Magyarországon 1804-ben 1,1–1,2 millió körül mozgott (14%), a század közepére 1,6–1,7 millió főre emelkedett.¹ A felső-magyarországi szabad királyi és bányavárosok lakossága – Nagyszombat kivételével – 1740 és 1820 között jelentősen növekedett. Pozsony lakossága 27 900-ról 35–36 000 főre, Selmezbányáé 8100-ról 18–20 000 főre, de még Kassáé is 5800-ról 12–13 000 főre emelkedett. Eperjesé, Lőcséé, Bártfáé és Körmöcbányáé meghaladta az 5000 főt. Ebbe a kategóriába tartozott a csökkenő népességű Nagyszombat is, amely az 1780-as évektől kezdte elveszíteni korábbi kulturális központ szerepét.²

A kizárólag a magyar államhoz tartozó szlovákoknak – pl. a szerbektől vagy a románoktól eltérően – nem volt határon túli külföldi hátvédjük, de még vagyonos és művelt diaszpórájuk sem. A szláv tudat szempontjából viszont fontos szerepet játszott az az objektív tény, hogy az állam északi részén nagyrészt kompakt módon elhelyezkedő szlovákok három oldalról más szláv népekkel (csehekkel–morvakkal, lengyelekkel és ruszinokkal) közvetlenül határosak voltak. A 18. századi „nagy kirajzás” óta jelentős szlovák szórványok éltek az Alföldön, Békés-, Pest- és Szabolcs-megyében, valamint a Bánátban és a Bácskában, ami a délszlávokkal való kapcsolatot erősítette. Csaplovics János (Ján Čaplovič) 1822-es értekezése szerint Békéscsaba volt a „*legnagyobb falu egész Európában, számlál körül belül 18 ezer, tsupa Tót lakosokat, tehát olly népes mint egész Torna Vármegye*”.³ Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom és – nagyrészt – Turóc vármegyét tisztán „tótok” lakták. A lakosság többségét alkották (a németek, ruténok, lengyelek és magyarok mellett) Nyitra, Bars, Hont,

Szepes, Gömör, Sáros, Zemplén és Abaújvár megyében. Az állam további 22 vármegyéjében is éltek szlovákok a lakosság kisebb részeként.⁴

Gyengítőleg hatott, hogy a szlovák lakta területek nem alkottak sem gazdasági, sem kulturális, sem nyelvi egységet. A hegygerincek által is széttagolt és elválasztott szlovák nép számos eltérő dialektust (pápista, hornyák vagy felföldi, szoták stb.) beszélt. Különösen nagy eltérések voltak a nyugati és a keleti (ún. sárosi) nyelvjárások között. Ráadásul a cseh, lengyel, német, rutén és magyar nyelvhatár mentén a jelzett nyelvekkel erősen keveredett.⁵ Az erős természetföldrajzi, tájtörténeti tagoltság a szepesi, gömöri, lipitói turóci stb. regionális identitás kialakulásával is együtt járt. Ezek az identitások a későbbiekben a szlovák nyelv- és nemzetegyesítés szempontjából meghatározó jelentőségűek voltak. Bél Mátyás (Matej Bel) 1718-ban már felfigyelt arra, hogy „Pozsonyban, Kassán, Eperjesen, Rozsnyón a német mellett a magyar és a szlovák, ... Budán, Pesten a német és a magyar, Lőcsén, Késmárkon, Körmöcbányán, Selmechányán, Besztercebányán, Nagyszombatban, Bazinban, Szentgyörgyön a német és a szlovák van állandó használatban. A művelteknél ezekhez a latin járul...”⁶ A nyelvéverés a 17. századtól kezdve igen divatos volt a műveltebb felföldi fő- és köznemesi családok társalgásában és levelezésében. A nyelvéverés és a vegyes nyelvűség egymást feltételező ok-okozati kapcsolatban álltak egymással. A műveletlenebb parasztok és polgárok a 19. század első felében zömmel szlovákul beszéltek. A műveltebb hölgyek német társalgási nyelvüket néha szlovák nyelvi elemekkel fűszerezték. A férfiak társalgásában viszont a szlovák, magyar, német és latin elemek akár egy mondaton belül is a legtarkább kuszaságban keveredhettek. Az is természetesnek számított, hogy a felföldi köznemesség – némileg a falu etnikai összetételétől is függően – otthonában hol magyarul, hol németül, hol szlovákul beszélt (már az 1600-as években is).⁷ A szlovák, német születésű vagy nyelvű nemesi, polgári, értelmiségi családoknál egészen az 1820–1830-as évekig bevett szokás volt, hogy gyermekeiket 1–2 esztendőre magyar nyelvterületre küldték iskolába, „magyar szóra”. Ez fordítva is gyakorta megtörtént.

A felföldi evangélikus líceumokban, diákkörökben és a német egyetemeken hosszú időn át együtt tanuló szlovák és magyar származású diákok baráti viszonyát azonban nyelvi, nemzeti viszályok kezdték megmérgezni. Az 1841-ben Halléban járó Haan Lajos már szomorúan állapította meg az ott tanuló magyarországi diákokról, hogy „ezek között nem volt meg az a szívélyes viszony, mely nekünk a jénai életet oly kedvessé tette. Egy csapat dühös tót volt, más csapat dühös magyar, úgy hogy ennek következtében folytonos viszálykodásban álltak egymással”.⁸

Ez már a nemzeti, nyelvi differenciálódás időszaka volt. A szlovák lakosságon belül az asszimilációs, illetve disszimilációs folyamatok legerőteljesebben a felső-magyarországi szlovák vagy szlovák közegben élő köznemesek körében jelentkeztek. Az etnikailag is szlovák birtokos nemesség – még ha nem vagy alig beszélt is magyarul, néhány kivételtől eltekintve – a 18. században szinte teljesen hungarussá vált. A „nemzeti ébredés” korszakában pedig, a magyarokhoz hasonlóan, a „hungarus” szót kezdték „magyar”-nak fordítani. Társalgásukban, szokásaikban kezdtek magyarrá, a magyar nyelvi, nemzeti és kulturális törekvések hordozóivá és propagálóivá válni. Hasonló folyamatok játszódtak le a szepességi német polgárságnál és polgári származású értelmiségnél is. A Felföldön hatalmas birtokokkal rendelkező (magyar, elszlovákosodott magyar vagy éppenséggel szláv–szlovák származású) arisztokraták nagyobb része közömbös maradt a magyar vagy a szlovák nemzeti törekvések iránt. Akadtak közöttük olyanok is, akik – mint pl. gróf Mailáth János, báró Mednyánszky Alajos vagy Samuel Rožnay (Rozsnyay Sámuel) – az „összmonarchia” (Gesamtmonarchie) gondolatáért lelkesedtek. Ritkaságnak számított viszont az olyan erősen szláv tudatú arisztokrata, amilyen például Rudnay Sándor (Alexander Rudnay) hercegprímás volt. A szlovák nyelvi-nemzeti törekvések hordozójává így egyedül az – elszegényedő köznemesi vagy kisvárosi és falusi kötődésű, csekély számú, és zömmel papokból, lelkészekből álló – értelmiség válhatott, amely szoros kapcsolatban állt a nemzeti problémák iránt sokáig még érzéketlen, de egyáltalán nem, vagy alig magyarosodó szlovák paraszti tömegekkel.⁹

A „nemzetébresztő” intelligencia összetétele

A szlovák „nemzetébresztő” értelmiség – sok tekintetben hiányos adatokra támaszkodó és további kutatásokat igénylő – összetételének, rekrutációjának stb. részletes vizsgálata nem ennek a tanulmánynak a feladata. Itt csupán a téma szempontjából fontos néhány tény és adat ismertetésére vállalkozhatunk, a teljesség igénye nélkül. Az 1787. évi népesség-összeíráskor a mai Szlovákia területén élt értelmiségi családfők száma nem haladta meg a tízezret. A „nemzeti ébredés” 1780–1820 közötti első időszakában a „nemzetileg tudatos” (vagyis jobbára szláv, cseh–szláv vagy cseh–szlovák tudatú) szlovák intelligenciának több mint háromnegyede a 3000 lakos alatti kisvárosokban és falvakban született. A mindössze 266 főt számláló, irodalmilag és művészileg tevékeny értelmiségi csoport 83%-a nem nemesi származású volt. A kis csoport

76%-a római katolikus papokból és evangélikus lelkészekből verbuválódott 41%, illetőleg 45% arányban. A 24%-ot kitevő világi értelmiséghez elsősorban tanítók (43 fő) és szabadfoglalkozásúak (15 fő), valamint tisztviselők (6 fő) tartoztak. Némileg más arányok jellemezték a Nagyszombatban 1792-ben alapított első szlovák irodalmi-kiadói társulatot, a bernolákista Szlovák Tudományos Egyesületet, amelyet a katolikus főpapság erkölcsileg és anyagiilag egyaránt támogatott. Az Egyesület 446 főből álló, nem állandó tagsága főleg a könyvelőfizetők közül került ki. Közülük 410-en tartoztak az intelligenciához és 86,5%-uk volt katolikus pap. Az 55 (13,5%) világi értelmiségi között tisztviselőket, gazdasági vezetőket, tanítókat és tanárokat, jegyzőket stb. egyaránt találunk.¹⁰

A pozsonyi líceum diákjainak létszámáról és a szülők származás szerinti összetételéről hiányosan fennmaradt jegyzékek további hasznos információkkal szolgálhatnak a „nemzetébresztő” értelmiségről. Az 1780–1836 közötti időszakból megmaradt 11 kimutatásban összesen 1816 diák adatai szerepelnek. Az első helyen álló 540 köznemesi származású diák közül (akik között 19 pap is volt) 394-nek a szülei szlovák származásúak voltak. Őket 300 polgári, 269 papi (köztük 19 nemesi) és 185 „nem nemesi” származású diák követte. Feltűnő, hogy az „alacsonyabb származású” diákok (kézműves-iparos: 172; tanár és tanító: 103; földműves-szőlőtermelő: 77; tisztviselő: 63) növekvő számban az 1815–1816. tanévtől kezdtek megjelenni a líceumban. Ez egy – 1830-as évektől kiteljesedni kezdő – hosszú folyamat egyik legelső, halovány előjelének tekinthető.¹¹ A népi vagy néphez közeli világi elemek bekapcsolódásával tehát kezdetét vette a „nemzetébresztők” bázisának igen lassú bővülése, összetételének arányosabbá válása. Ugyanakkor a szláv tudatról leválóban lévő szlovák tudat megfogalmazója és hordozója a következő időszakban is döntően a papi, valamint nemesi származású vagy kötődésű értelmiség maradt.

A „teológiai terheltség” és a felekezeti megosztottság kérdése

A szlovák társadalom a 17. század óta alapvetően két nagy felekezeti csoportra oszlott. A lakosság durván egyötöde a római katolikusokhoz, egyötöde pedig a Luther tanait követő evangélikusokhoz tartozott.¹² A 19. század első felében a zömmel Felföldön lakó szlovák katolikusok létszáma 1,2 millió, az evangélikusoké pedig 200–250 ezer főre becsülhető. Fényes Eleknek az 1840-es esztendőre vonatkozó számításai szerint Magyarországon – „*az egész népességet kölcsönösen mindenütt az uralkodó nyelvhez számítván*” – a 6 130 188

római katolikusból 2 682 945 volt a magyar és 1 215 944 a tót. A 803 „ágostai” anyagyülekezet közül (Erdéllyel együtt) 380-ban a német, 276-ban a tót, 143-ban pedig a magyar nyelv uralkodott. Fényes a „magyar birodalom” területén 967 041 ágostai vallású személyt regisztrált (akik közül 210 334 Erdélyben élt).¹³ A bányakerületi szuperintendencia (főfelügyelőség) 8 esperessége közül a szlovák evangélikusok által leginkább lakott zólyomi, honti, pesti, nógrádi, valamint a békési esperességben összesen kb. 230 000 evangélikus lakott. A 170 magyar, német, tót vagy vegyes nyelvű anyagyülekezet közül a tót nyelv tisztán vagy keverten 146, a magyar 64, a német pedig 40 gyülekezetben fordult elő.¹⁴

Az evangélikus egyház és papság a szlovák nemzeti, nyelvi-kulturális törekvésekhez való viszonyt tekintve, több szempontból is kedvezőbb helyzetben volt a katolikusokhoz képest. Az egyházszervezet minden szintjén meghatározó módon érvényesült ugyanis a gyorsan magyarosodó katolikus felső vezetők erős befolyása. A felföldi evangélikus egyházkerületekben viszont ez a magyar hatás csupán az egyházi vezetés csúcsain érvényesült, ami igazán erőteljessé csak gróf Zay Károly főfelügyelővé történő kinevezése (1840) után vált. Emellett a szlovák evangélikusok támaszkodhattak: a katolikusokétól demokratikusabb egyházszervezetükre; a néphez az idegen latin nyelvtől közelebb álló, egyre erőteljesebben szlovakizált bibliai cseh nyelvre; az evangélikus gimnáziumok, líceumok korszerűbb oktatási rendjére és nyitottabb szellemiségére; az itt működő diákkörök jelentős „nemzetébresztő” tevékenységére; külföldi, főleg német kapcsolataikra.

A katolikus növendékekbe már a szemináriumokban beleoltották az egységes magyar állam és az egyházi, világi hatalom tiszteletét, a feltétlen engedelmesség és a konzervativizmus szellemét, a szabadgondolkodás és – minden radikalizmus – iránti bizalmatlanságot, sőt ellenszenvet. A katolikus felső vezetés, az evangélikustól eltérően, még kevésbé vette szívesen, gyakorta pedig egyenesen tiltotta vagy korlátozni próbálta, hogy papjai önművelő, öntevékeny társaságokat alakítsanak és ezekben világi (kulturális, nyelvi vagy irodalmi) tevékenységet folytassanak. Eretneknek, a lutheranizmus–pánszlávizmus szövetségeseinek minősítették azokat az alsópapokat, akik együttműködésre törekedtek az evangélikus felekezet szláv–szlovák érzelmű képviselőivel. Így a szlovák katolikus alsópapság (új gondolatok, eszmék és kulturális hatások által megérintett) képviselői sokkal nagyobb nehézségek árán tudtak eljutni és csatlakozni a szlovák nemzeti törekvésekhez, mint evangélikus társaik.¹⁵

Az evangélikus lelkészek a tekintetben is nagy előnyben voltak a nőtlenséget fogadó katolikusokkal szemben, hogy az apa–fiú–fiúgyermek kapcsolat révén számukra biztosítva volt a nemzetébresztői-nemzetnevelői, népművelői tevékenység folytonossága. A katolikus papoknak viszont *„személyesen és külön-külön, magányosan kellett eljutniuk nemzetükhöz, a nemzeti öntudatra ébredt szülők és az öntudatos család támasza nélkül. Így többnyire nem volt, aki folytatta volna... tevékenységüket, ezért (ahogy azt Štefan Krčmery megfogalmazta...) ha a plébánián lezárta a szemét valamely kiváló férfiú, mintha a gyertya lángja hunyt volna ki...”*¹⁶

A szlovák „nemzeti ébredés”-t és a nemzeti tudat kialakítását, nem különben a két felekezethez tartozók együttműködését is, jelentős módon befolyásolta a falusi és a kisvárosi paplakok katolikus és evangélikus lakóinak teológus szemlélete, „teológiai terheltség”-e. Az evangélikusoknál ez utóbbinak – jénai, hallei és egyéb német felsőoktatási intézményekben folytatott tanulmányaik folytán – jócskán voltak német gyökerei is. A szlovák nyelvi-nemzeti törekvéseknek nemcsak a felvilágosult első nemzedéke – élén Anton Bernolákkal, Juraj Palkovič-csal – képviselt a korabeli magyar politikai állásponttól eltérő, attól többnyire mérsékeltebb, konzervatívabb nézeteket. Az 1820-as évektől fellépő kollári-šafárikai második nemzedéket is erőteljesen taszította a magyarosító, radikalizálódó magyar liberális politika. A korszak pap vagy lelkész írója és nemzetébresztője még mindig a múlt egyháziasságának keretei között élt. Ez a helyzet nemcsak szemléletüket és ideológiájukat motiválta. Hatással volt az új szlovák irodalmi nyelv megteremtéséért, vagy a korszerűsített régi nyelv megőrzéséért vívott harcukra is.¹⁷

A vallási-felekezeti probléma mellett talán az irodalmi nyelv megoldatlan ügye terhelte meg leginkább a szlovák „nemzetébresztők” – egyébként is hihetetlenül nehéz – munkáját. Közismert, hogy a felekezeti megosztottság az irodalmi nyelv területén elsősorban úgy jelentkezett, hogy az intelligencia katolikus része nagyrészt elfogadta az 1787-ben kodifikált irodalmi nyelvet, amelyet Anton Bernolák a főleg katolikusok által beszélt nyugat-szlovák nyelvjárásra épített. Az értelmiség evangélikus része viszont továbbra is hű maradt a huszita vagy králicei biblia (bibličtina, čeština) elavult cseh nyelvéhez, amelyet már a hitviták idején elkezdtek szlovákosítani. Ez a szlovákizáló törekvés – amelyben a mai szlovák történészek a szlovák „nemzetiségi tudat” fejlődésének egyik csillogó bizonyítékát vélik felfedezni – a 17. század második felétől annyira előrehaladt, hogy evangélikus és katolikus használói kezdték „lingua vernaculá”-nak (honi, hazai nyelvnek) tekinteni. A

nagyszombati kulturális környezetben azután az 1700-as évek első felében kialakult egy szlovákosított cseh, illetőleg bohemizált szlovák (írott és beszélt) nyelv. Ezt a nyelvet katolikus használói saját, „tót” nyelvüknek tartották, a kortársak pedig „ježuitská slovenčiná”-nak, illetve „uhorská slovenčiná”-nak nevezték.¹⁸ Udvari István úgy vélekedik, hogy a szlovák nyelvterület egészén *„egy azonos időpontban szembesült egymással a cseh, a szlovakizált cseh, a bohemizált szlovák és a népi szlovák nyelv”*.¹⁹

1787 után a helyzetet tovább bonyolította, hogy az evangélikusok többnyire bojkottálták Anton Bernolák katolikus híveinek nyelvi-irodalmi törekvéseit, a katolikusok pedig rendszerint nem olvasták – mert vagy nem ismerték, vagy pedig gyűlölt, eretnek nyelvnek tartották – a bibliai cseh nyelven írott evangélikus publikációkat. A 19. század első harmadában tehát a szlovák nyelvi-irodalmi „újjászületés” továbbra is az erős felekezeti megosztottság útján haladt. 1843-ban ugyanis az evangélikus Ľudovít Štúrrek hozzákezdtek egy közép-szlovák nyelvjárásra épülő új irodalmi nyelv megalkotásához. Ehhez azonban Bernolák katolikus követői kezdetben még nem csatlakoztak. Az evangélikus Ján Kollárék pedig továbbra is ragaszkodtak a cseh nyelvűséghez, így hevesen támadták az új irodalmi nyelvi normát. Az 1840-es évek közepére így állhatott elő az a furcsa helyzet, hogy a szlovákoknak néhány évig három irodalmi nyelvük is volt!²⁰

Pozsony és Pest–Buda, valamint a líceumok és önképzőkörök szerepe

A „nemzetébresztők” feladatát és a saját, szlovák tudat kialakulását az is gátolta, hogy a szlovákoknak nem volt olyan jelentős kulturális-politikai központjuk, mint amilyen a csehek számára Prága lehetett. Így többnyire idegen kulturális központok életére és kisugárzó hatásaira figyeltek, miközben saját kulturális centrumok kiépítésén fáradoztak. Az 1780-as évektől ezt a korlátozott centrum szerepet, amelyet ez idáig a saját egyetemmel és nyomdával rendelkező Nagyszombat töltött be, Pozsony és Pest–Buda kezdte betölteni. A két város hamarosan különböző szláv nyelvi-kulturális törekvések színhelyévé, a szláv–szlovák nemzeti ideológia központjává, bölcsőjévé vált.

Már Pukánszky Béla rámutatott a Bécs szomszédságában lévő Pozsony közvetítő szerepére, amely a császárvárossal csaknem egyidejűleg fogadta be a nyugatról jövő ösztönzéseket.²¹ Itt jöttek létre az első folyóiratok, katolikus és evangélikus oktatási intézmények, tudományos-irodalmi egyesületek és körök. 1801-ben alapították az evangélikus Szlovák Irodalmi Egyesületet, 1803-ban

pedig – J. Palkovič, J. Ribay és B. Tablic erőfeszítéseinek köszönhetően – a Csehszlovák Nyelv és Irodalom Tanszéket (az evangélikus líceumban), valamint a hozzá kapcsolódó Szláv Intézetet. Ezek az intézmények a következő évtizedekben a szlovák és cseh nemzeti „mozgalom” leendő vezetőinek egész sorát bocsátották ki (Fr. Palacký, J. Kollár, P. J. Šafárik, L. Štúr, M. M. Hodža, J. M. Hurban stb.). Palkoviček Tydenník (1812–1818), majd Tatranka (1832–1837) címmel folyóiratot is kiadtak. Az önképző diákkörök közül kiemelkedett az 1827-ben megalapított Cseh–Szláv Társaság és az egy évvel később életre hívott Jednota. E szláv–szlovák nemzeti intézmények lelke, egyik motorja az 1830-as évektől Ludovít Štúr lett. Plody címmel 1836 áprilisában irodalmi almanachot jelentettek meg. A pozsonyi evangélikus ifjúság kiterjedt kapcsolatokat épített ki a Lőcsén, Késmárkon, Eperjesen, Selmecebányán stb. az 1830-as években létesített szláv tanszékkel, gimnáziumokkal, akadémiákkal, diákegyesületekkel, amelyek a származást bontogató ifjú szlovák mozgalom helyi központjai lettek. A nemzeti tudatosodás előrehaladását jól tükrözte, hogy a – Kvety nevű cseh folyóirat mellett – a Štúr körül szervezkedő fiatalok is egyre rendszeresebben kezdték irodalmi megnyilatkozásaikban a Szlovákia (Slovensko) kifejezést használni (amely az 1820-as években az elsők között tűnt fel Šafárik magánlevelezésében). Pozsonyból is lassan Bratislava lett.²² Štúr kiterjedt levelezést folytatott a cseh, a lengyel és a délszláv mozgalom vezető személyiségeivel, valamint a születőben lévő orosz szlavisztika és az orosz irodalmi, tudományos élet jeles képviselőivel.²³

Az 1830-as években a nagyszombati, besztercebányai, rozsnói, egri, váci, pesti stb. katolikus tanintézetekben is alakultak ugyan nyelvi-irodalmi társaságok, de – ahogyan már volt róla szó – ezek többnyire egy-egy paptanár vezetésével, felülről, tekintélyelvű módon szerveződtek meg és működtek. Az (eredeti nyelvművelő célokon hamarosan túllépő, alulról szerveződő és demokratikusan működő) evangélikus diákköröktől eltérően a katolikus kispapok tevékenysége szigorúan a teológiai tárgyú nyelvművelés és a vallásos irodalom határain belül maradt.²⁴

Pozsony mellett, majd azt egyre inkább megelőzve, a (magyarok, németek, szerbek, horvátok, románok, görögök és nem utolsósorban szlovák kisiparosok, kézművesek, kereskedők stb. által lakott) gyorsan fejlődő Pest–Buda vált a Duna-völgyi népek közös kulturális központjává. A Nagyszombatról 1777-ben Budára áthelyezett egyetemi nyomdában tankönyvek, szépirodalmi és tudományos kiadványok egész sora jelent meg a felsorolt népek által használt irodalmi nyelveken.²⁵ A szlovák „nemzetébresztők” 1820-as évektől

színre lépő második nemzedékének vezető személyiségei közül Ján Kollár vagy Martin Hamuljak tartósan e Duna-parti kisvárosban tevékenykedett.

A Jénából 1819-ben Pestre érkező fiatal Ján Kollár a pesti evangélikus egyházközség segéd-, másod- és parochus lelkészeként, majd espereseként, pontosan három évtizedig szolgált a városban, ami maradandó nyomokat hagyott benne. „*Pest tett engem Kollárrá*” – nyilatkozta egyszer.²⁶ Kollár kitartó harcot folytatott: a német és magyar többségű (83%) egyházközségen belül megalakítandó önálló szlovák egyházközségért; „szlovák” nyelvű iskola felállításáért; a szlovák hívek szláv tudatra ébresztéséért; egy nagy szláv irodalmi-tudományos központ létrehozásáért stb. Ennek is köszönhetően „*itt Pesten alakítják ki az összetalálkozó szlovák, szerb, horvát kultúrmunkások a szláv közösség öntudatát*”.²⁷ A horvát Ljudevit Gaj Ján Kollár „szláv kölcsönösség elmélete”-nek hatására dolgozta ki az „illírizmus”-elméletet. Kollár kiterjedt levelezést folytatott és – Šafárikhoz hasonlóan – komoly személyes kapcsolatokat is kiépített szláv tudósokkal, az orosz szlavisták vezető személyiségeivel.²⁸

Itt Pest–Budán jött létre a budai Helytartótanács árvai származású tisztviselője, Martin Hamuljak körül a szlovák világi értelmiségnek egy jelentős bernolákista csoportja. A katolikus Hamuljak az evangélikus J. Palkovič-csal vagy P. J. Šafárikkal (akihez barátság is fűzte) ugyanolyan jó viszonyban volt, mint Ján Kollárral. 1820–1830 között egész szlovák kolónia jött létre körülötte, nagyrészt a Helytartótanács tisztviselőiből, akik a „szláv kölcsönösségi eszme” alapján, felekezetre való tekintet nélkül szerették volna a nemzeti életet megszervezni. A csoport tagjai voltak pl.: Ján Herkel (ügyvéd, pesti nevelő, az 1826-ban megjelent össz-szláv nyelvtan, az „*Elementa universalis Linguae Slavicae...*” szerzője); Ján Koiš (a Helytartótanács jegyzője, három szótár szerzője); a szintén Árvából való Jozef Bernolák (A. Bernolák rokona) és Alexander Dedinský (helytartótanácsi tisztviselő); a zsolnai születésű dr. Anton Ottmayer (az egyetem jogi karának professzora); Szuhány (Suchán) Márton (orvos, népdalgyűjtő, novellista); a luteránus Alexander Vrchovský (Pest egyik legismertebb ügyvédje) stb.²⁹ Cseh irodalom és kultúra iránti érdeklődésük felkeltette Ján Kollár figyelmét. Az 1820-as évek közepén tehát közeledett feléjük, mert azt remélte, hogy sikerül megnyernie őket a cseh–szlovák irodalmi és nyelvi egység ügyének. A két felekezet között azonban tartósabb együttműködés sem ekkor, sem később nem jött létre.

Összefogási kísérletek, nyelvi viták a katolikus és evangélikus értelmiség között

Annak ellenére, hogy az Anton Bernolák által kodifikált irodalmi nyelv kompromisszumos jellegű volt (hiszen a csehhez legközelebb álló nyugat-szlovák nyelvjárásra épült), mégis vegyes, sőt ellenséges érzelmeket váltott ki. Míg a katolikus írók egy része, élükön a jeles költővel, Ján Hollýval, szimpatizált az új irodalmi normával, az evangélikusok vezetői (mint pl. J. Palkovič, J. Ribay) vagy a cseh nyelvészek (J. Dobrovský vagy J. Jungmann) nem lelkesedtek érte, ellenkezőleg!³⁰ A nézeteltérések és a fellángoló viták mélyén a szláv–szlovák nemzeti ideológia – eltérő törzsi felfogáson nyugvó – eltérő koncepciói húzódtak meg. A čeština-bibličtina evangélikus követői, vagyis J. Palkovič, B. Tablic, illetve Ján Kollár, az előbb említett cseh nyelvészekkel szorosan együttműködtek. Sőt, nagyrészt az ő hatásukra dolgozták ki a „szláv nemzet csehszlovák törzsé”-nek, a „szláv nyelv csehszlovák nyelvjárása”-nak, valamint a „csehek és a szlovákok irodalmi és nyelvi egysége”-nek a koncepcióját, amelyet a 18. század vége, 19. század eleje óta már következetesen képviseltek is.³¹ A katolikus táborban viszont a saját szlovák nyelvjárással rendelkező, önálló szlovák törzs felfogása szilárdult meg. Az áthidalhatatlannak látszó eltérések miatt tehát egy mégoly törekény együttműködés is csupán a „szláv nemzet”-hez való tartozás közös platformján jöhetett létre.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy – főleg a „szláv nemzet” nyelvi és törzsi tagolódása tekintetében – az alapirányzatokon belül is voltak felfogásbeli különbségek. A századfordulón az evangélikus írók egy része, nyelvi szempontból meglehetősen konzervatív módon, nemcsak azért ragaszkodott a cseh bibliai nyelvhez, mert azt már „lingua vernaculá”-nak, azaz saját nyelvének tekintette. Azért is védelmezte azt, mert az élő cseh nyelv fejlődésével, a cseh nyelvújítással nem tudtak vagy nem akartak lépést tartani.³² Ján Kollár továbbra is ragaszkodott a „szláv nemzet” és nyelv – még Bél Mátyás (Matej Bel) és J. Dobrovský által képviselt – négy nyelvjárásra és törzsre (orosz, lengyel, csehszlovák, illír) osztásához. Az 1820–1830-as években Kollár a bibliai cseh nyelv szlovákosításával, vagyis szlovák formai és tartalmi elemekkel történő gazdagításával próbálkozott. Abból a célból tette ezt, hogy ezen a közbülső lépcsőfokon keresztül fokozatosan haladhassanak az általa kívánatosnak vélt egységes csehszlovák nyelv és irodalom megteremtése felé. Kollár törekvését azonban a bernolákista irányzat hívei kevésnek tartották, de a cseh nemzeti mozgalom vezetői (J. Jungmann, Fr. Palacký) sem helyeselték, mert benne

mindkét irodalmi nyelv romlásba döntését vélték felfedezni. Ráadásul Kollár is keményen támadta mind a bernolákčínát, mind L. Štúr azon próbálkozását, hogy a legtöbb szlovák által használt közép-szlovák dialektust tegyék meg az új szlovák irodalmi nyelv alapjának. A bernoláki irodalmi nyelvet a szlovák dialektusok legsilányabb elfajzásának titulálta. Ráadásul csak Nyitra megyére korlátozódik, illetve csupán a nagyszombati jezsuiták és néhány katolikus pap használja. Štúrék újításában viszont – azon túl, hogy ezt a nyelvet is pallérozatatlannak minősítette – Bernolákék nyelvi törekvéseinek folytatását vélte felfedezni.³³

Kollárhoz hasonlóan J. P. Šafárik és B. Tablic is a cseh nyelv szlovákosításán fáradozott. Érzékelték a bibliai cseh nyelv elavultságát, de a – germanizmusokkal megtűzdelt, s ez által a szlovákok számára alig érthető, élő – cseh nyelv problémáit is. Nem kerülte el figyelmüket a szlovák nyelvjárások szétforgácsoltsága és a magyarosító törekvések szaporodása sem. Šafárik viszont – Kollártól eltérően – a szlovákokat a „szláv nemzet” külön törzsének tartotta, nem pedig a „csehszlovák törzs” önálló részének. Emellett magasra értékelte a bernoláki irányzat nyelvi-irodalmi erőfeszítéseit. Így a nyelvkérdésben meglehetősen irreális kompromisszumot javasolt: cseh grammatikai alapra szlovák szókészlet és alaktan épüljön. A „csehszlovák törzs” koncepcióját legmélyebben és legadatszerűbben B. Tablic dolgozta ki, aki még Kollárnál is tovább ment. 1820-as években ugyanis már nem egyszerűen a čeština elszlovákosítását javasolta, hanem közös „csehszlovák nyelv” létrehozását sürgette. Az evangélikusok tehát több frontos harcot folytattak. Otthon Bernolák, majd Štúr követőivel és a magyarosító törekvésekkel viaskodtak. Kifelé viszont a gyorsan fejlődő cseh nyelvet védelmező cseh hazafiak növekvő ellenállásával kellett szembenéznük.³⁴

A M. Hamuljak körül szerveződő „újbermolákisták” ugyan ragaszkodtak a nyugat-szlovák nyelvjárásra épülő slovenčinához, de néhányan azzal is megelégedtek volna, köztük Hamuljak is, ha a bernoláki nyelv legalább népi használatban megmarad. A magyar nyelvi törekvésekkel szembeni eredményes védekezés ellenszerét Hamuljak a slovenčinában, a nemzeti törekvések népi alapjának kiszélesítésében, a két felekezet együttműködésében, olvasókörok és könyvtárak létrehozásában, újságok és folyóiratok kiadásában, végső soron tehát a szlovák irodalom és a népi-nemzeti műveltség fejlesztésében látta. Erre jó példát szolgáltatott Ján Hollý költészete, aki a verseit és „nemzetébresztő” történelmi eposzait már az új, bernoláki irodalmi nyelven írta. Ugyanakkor alapvető ideológiai kérdésekben Kollárral és Šafárikkal is szót értett, sőt még

Štúr követőihöz is utat talált. Holly a „szláv nemzet”-et hét, Ján Koiš pedig nyolc egyenértékű „törzs”-re, illetve nyelvre osztotta. Közéjük sorolta a szlovákokat is. Michal Madanský sárosi káplán szerint az asszimiláció elleni védekezés csak – a češtinából néhány nyelvi elemet átvevő, slovenčinára támaszkodó – saját nemzeti tudat segítségével lehetséges. Ján Koiš, Ondrej Bošáni és még néhányuk terve az volt, hogy az egységes szlovák irodalmi nyelvet (az összes szlovák dialektus bevonásával) össz-szlovák nyelvi alapra helyezik. A katolikus értelmiségiek között olyanok is akadtak, akik a szláv nyelv nyelvjárásokra osztottságának a megszüntetésén, az irodalmi-kulturális szláv egység kiépítésén fáradoztak. Ennek az „irodalmi pánszlávizmus”-nak a szószólója (Štefan Moyses és O. Bošáni mellett) főleg Ján Herkeľ volt. Az össz-szláv nyelv megteremtésére irányuló próbálkozásait azonban sem Šafárik, sem Hamuljak nem támogatta. Abban azonban mindannyian egyetértettek, hogy elutasították Kollár nyelvi gyakorlatát. A cseh nyelv szlovákosításában csupán „eltorzított češtiná”-t láttak.³⁵

Az 1820–1830-as években M. Hamuljak többször is kísérletet tett a felekezeti megosztottság leküzdésére, az evangélikus és katolikus írók egy táborba tömörítésére. Ebből a célból jött létre 1834-ben Pest–Budán a Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Társasága (a Spolok). Ennek elnöke egy rövid időre maga Ján Kollár lett, a titkára pedig M. Hamuljak. A társaság által kiadott első szlovák almanach a kétnyelvű Zora (Hajnal) volt. 1840-ig 4 kötete jelent meg, amelyekben a két felekezet íróinak írásai egyaránt helyet kaptak. Csakhogy Kollár 1835-ben lemondott és kilépett, s mivel a példáját mások is követték, a Spoloknak lassan egyetlen evangélikus tagja sem maradt. Az együttműködés (a cseh eltérítő próbálkozások ellenére) igazából 1838 után kezdett elmélyülni. L. Štúr csoportjának egyre több – čeština és slovenčina között ingadozó – tagja kezdett megszabadulni Ján Kollár össz-szláv és csehszlovák irányultságú ideológiai befolyásától. Ebben Ján Holly hatásának is nagy szerepe volt.

A fentiek következtében a korábban össz-szláv szemléletű J. M. Hurban álláspontja is kezdett megváltozni. Az 1830-as évek végétől a bernoláki nyelvben már a szlovák „törzsi” önállóság és a szlovák nemzeti élet fejlesztésének legjobb eszközét vélte felfedezni. Szlovák tudatra való áttéréséről tanúskodik öntudatos kijelentése: „*Mi szlovákok vagyunk és csak azáltal és főleg azáltal vagyunk szlávok. Mindegyik törzs önmagából fejlődik...*”³⁶ A štúri irányzaton belül megalakult a Vzajomnost nevű titkos szervezet. Létrehozói (A. B. Vrchovský, P. V. Ollick, B. Pr. Červenák, Š. Chalupka, J. M. Hurban) a pozsonyi és a nagyszombati katolikus ifjúsághoz és Bernolák fiatal követőihöz próbáltak

utat találni. Ebből a célból felhagytak a csehszlovák nyelvi egység gondolatával és a szláv kölesönösség közös platformjára helyezkedtek. Jozef Šcasný és Jozef Petrovič – az új katolikus generáció vezetői – azonban ragaszkodtak a bernoláki irodalmi nyelvhez és koncepcióhoz.

Az együttműködés akadozásában az is szerepet játszott, hogy a cseh nemzeti mozgalom vezetői az egymáshoz közeledő szlovák irányzatok eltérítésére törekedtek. Ugyanis abban voltak érdekeltek, hogy a szlovákokat a cseh mozgalommal való együttműködés, és ausztrorszláv koncepciójuk számára nyerjék meg (a szlovákok között meglehetősen erős oroszbarátság helyett). A csehek és a szlovák evangélikusok vezetői 1839-ben Pozsonyban találkoztak. A katolikus J. Šcasnýt is meghívták. A Vrchovský által megfogalmazott szlovák álláspont – miszerint ők mindenekelőtt szlovákok, azután cseh–szlávok, de így szlávok is – már alapvető változást jelzett a szlovák–cseh és evangélikus–katolikus viszonyban.³⁷

3. A külső hatások szerepe a szlovák „nemzeti ébredés”-

ben

A közép-, kelet- és délkelet-európai szláv népek „nemzeti ébredés”-ének, különösen pedig a cseh és szlovák „nemzeti ébredés” vizsgálatának gyakran visszatérő kérdése, hogy a – 18. század végétől, 19. század elejétől meginduló, s alapvetően nyelvi, irodalmi, kulturális célokat kitűző – „nemzeti megújítási mozgalom” a jobbára éretlen belső feltételek talaján kezdődött-e el, vagy ellenkezőleg, a „nemzeti ébredés” megindulásában inkább a külső (katonai, gazdasági, kulturális, nyelvi, ideológiai vagy egyéb) kihívásoknak kell meghatározóbb szerepet tulajdonítani? A kérdésre adott válaszoknak némi leegyszerűsítéssel két alapváltozata különböztethető meg.

A külső hatások megítéléséről és a készületlenségről

A hagyományos történetírás hosszú időn keresztül mérvadó álláspontjának lényegét a kiváló cseh történész, Miroslav Hroch klasszikus tömörséggel fogalmazta meg, amikor – Hans Kohn és Eugen Lemberg „polgári” felfogásával vitatkozva – leszögezte, hogy a marxista történetírás *„az objektív viszonyokból indul ki, és a polgári nemzet kialakulását a feudalizmus és a kapitalizmus*